

6. Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан во время татарского владычества. Цит. соч. – С.530.
7. Феофилов М. Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. – 1898. – № 8. – С.611.
8. Мурзакевич Н. Пребывание иезуитов в Крыму. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 4. – Одесса. – С.467.
9. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челяби о Крыме (1666 – 1667 гг.). Перевод и комментарии Е.В.Бахревского. Крымское отделение Института востоковедения и Национальной Академии Наук Украины. – Симф. 1999. – С.53.
10. Кондаракис В.Х. Универсальное описание Крыма. Цит. соч. – С.201.

Тонконог О.І.

ВІДНОВЛЕННЯ НАВЧАННЯ В ОСВІТЯНСЬКИХ ЗАКЛАДАХ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 - 1945 РР.)

В українській історичній науці розвиток освітніх установ протягом 1943 – 1945 рр. висвітлено лише фрагментарно. Деякі дослідники у монографіях, присвячених історії війни, розглядали процес відбудови навчальних закладів у контексті загального відродження українських міст.

У виданнях радянських учених підкреслювалася роль партії та громадськості у відновленні навчання у зруйнованих війною містах [7, с.284]. Увага акцентувалася на значних досягненнях у ході відродження радянської освіти, але дуже стисло відтворювалися складні матеріально-побутові умови існування українських шкіл, технікумів, вузів [7, с.283].

Зокрема, заходи уряду і допомога союзних республік, спрямовані на відбудову шкіл УРСР, згадуються у праці під редакцією Назаренка; узагальнено відновлення діяльності навчальних закладів на завершальному етапі війни подається у фундаментальному, багатотомному виданні, присвяченому історії міст і сіл УРСР [7, с. 284; 5, с. 496; 11, с. 123, с. 278]. Окремі регіональні дослідження зображують відновлення освітньої сфери на прикладі окремих міст [2, с. 486]. Проте до цього часу в історичній літературі достатньо не висвітлено особливості розвитку освіти у 1943 - 1945 рр. та роль діяльності навчальних закладів у підвищенні загального культурного рівня населення.

Актуальність даної проблеми зумовлена необхідністю об'єктивного висвітлення зазначеної теми в історичній літературі.

Більш детальне висвітлення цієї малодослідженої сторінки воєнної історії можливе лише за умови вивчення архівних документальних матеріалів, спогадів очевидців подій.

Основною **метою** статті є дослідження відновлення освітньої сфери протягом 1943 – 1945 рр., залучення до наукового обігу нового документального матеріалу з української історії.

Дана публікація є однією із спроб у переосмисленні зазначеної теми і знайде свій розвиток у подальших дослідженнях з історії України.

Уже в ході визволення української території від нацистських окупантів відбувалося відновлення діяльності установ освітньої сфери, які за попередні роки війни були у значній мірі зруйнованими, пошкодженими,

знищеними. На це була спрямована політика уряду: Народний комісар освіти видав наказ про поновлення навчання в усіх класах початкових, неповних середніх та середніх шкіл [13, с. 4 зв.]. Для здійснення на практиці такої постанови відділи народної освіти за активної участі вчителів і місцевого населення приступили до відновлення шкільної мережі. Зокрема, київський міськком і райкоми партій, міські і районні Ради депутатів трудящих доклали великих зусиль з метою охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку [3, с. 380].

У більшості випадків силами педагогів, учнів та батьківських колективів проводилися капітальні ремонти, відбудовувалися напівзруйновані навчальні приміщення, що супроводжувалося великими складнощами. Прикладом цього може стати Переяслав-Хмельницька школа № 2, з якої свого часу було вивезено 35 підвід мін та німецьких снарядів [1, с.10]. Спогади свідків тих часів доносять до нас кризь призму історії інформацію про те, що колективи даного міста звільняли від сміття та руїн територію та приміщення бурси, педагогічної школи [8].

Важливою проблемою була нестача необхідного матеріалу, який громадяни часом змушені були діставати у природних умовах. Зокрема, глину для здійснення ремонту Переяслав-Хмельницької школи № 1 діставали на березі Дніпра [34].

Не дивлячись на всі складнощі воєнної доби, у навчальних закладах розпочиналися заняття учнівських та студентських колективів [19, с. 28]. У ході висвітлення даної теми на основі історичних фактів можна стверджувати те, що освітні заклади України розпочали навчання у різні часові терміни [19, с. 14]. У листопаді та грудні 1943 р. у Дніпропетровську відновили діяльність майже всі вищі заклади освітньої сфери. Крім того, розпочали роботу місцеві середні спеціальні навчальні заклади. По вулиці Шевченка, 21 відкрився Дніпропетровський землевпорядний технікум, по вул. Кірова, 33 – фельдшерсько-акушерська школа. Торговельно-кооперативний технікум тимчасово зайняв приміщення театрального-музичного училища. [2, с. 486]. Гірничий інститут (нині Національний гірничий університет) відремонтував свої приміщення і розпочав підготовку студентів [2, с. 485]. У 1943 р. у Дніпропетровську почало діяти всього 9 шкіл, а згодом ще три [2, с. 486].

Київські школи розпочали навчання з 1 грудня 1943 року. До кінця 1943 - 1944 навчального року функціонувало 66 столичних шкіл (19 середніх, 39 неповних середніх і 8 початкових), у яких налічувалося 21321 учень [3, с. 380].

Наприкінці 1943 року розпочалися заняття у 7 середніх і неповних середніх чернігівських школах. У 1943 – 1944 навчальному році в учительському інституті, створеному на базі довоєнного педагогічного, здобувало освіту

435 студентів. Свого часу відкрилося медичне залізничне ремісниче училища [11, с. 123].

Значна кількість освітянських закладів розпочала навчальний процес у непристосованих приміщеннях. Підтвердженням цього може стати доповідна записка, адресована голові Раднаркому Української РСР Корнійцю. У ній Наркомат освіти повідомляв про те, що ряд харківських шкіл без його відома і відповідного дозволу Раднаркому Української РСР зайняли інші організації. Зокрема, школи № 5, № 6, № 113 – військові частини, школа № 100 – Цукротрест, школа № 62 – Радіокомітет, школа № 60 – Райвідділ міліції, школа № 13 – відділи лікарні [12, с. 34].

Документальні дані, що допомагають відтворити події минулого історії України, засвідчують те, що корпус Харківського бібліотечного інституту був зайнятий консерваторією [19, с. 20]. Характерна ситуація спостерігалася і в багатьох інших навчальних закладах великих та малих українських міст, а тому непоодинокими були явища, коли тимчасові школи влаштували у громадських будівлях, будинках колгоспників, землянках, бліндажах [6, с. 278]. У зв'язку з тим, що в Україні часів війни не вистачало навчальних приміщень, непоодинокими були випадки, коли у класах навчалось по 50 - 60 осіб [33, с. 32].

Викладачі, студенти, учителі, учні, батьки, громадськість мали велике значення у відновленні освітянського процесу в Україні. Допомога громадських структур розвитку шкіл на Україні протягом 1944 р. була набагато помітнішою у порівнянні з довоєнними часами [29, с. 60]. Такі факти свідчать про відданість громадян справі відродження радянської системи освіти.

Суттєвою перешкодою у налагодженні навчального процесу стала нестача кількості літератури. Особливо відчутною ця проблема була у містах Лівобережної України. У школах Полтавської області зафіксованими були випадки, коли з окремого предмету в наявності не було жодного підручника [33, с. 46]. Ускладнювали становище транспортні труднощі. Наприклад, велика кількість підручників (декілька тисяч примірників) знаходилися на базі в м. Ворошиловграді, а відсутність будь-якого транспорту не давала змоги доставити їх до шкіл [13, с. 5].

З метою забезпечення шкіл літературою відповідно до наказу Народного комісаріату освіти були перевірені підручники, що залишалися в учнів, та поновлені їх попередні тексти [13, с. 5; 26, с. 7].

Історичні архівні джерела дають підстави констатувати те, що знайдена свого часу у Харкові та Києві література лише частково забезпечила підручниками з окремих дисциплін учнівські колективи шкіл [26, с. 7]. Так, знайдені в Києві 244 тис. підручників видавництва 1941 р. були розподілені між Київською, Чернігівською та Житомирською областями [29, с. 85].

Підручники для українських шкіл доставляли з Москви [26, с. 7]. Шкільну літературу привозили зі Свердловська, Куйбишева, Ярославля, Ташкента, Алма-Ати, Томська та інших республіканських міст [5, с. 496]. Зокрема, міський відділ Прокоп'євська, місцеві учні якого зібрали 2 тис. підручників, відправив навчальні посібники для неповної середньої школи Донбасу [5].

На нараді завідуючих обласними відділами народної освіти сходу України повідомлялося про те, що збирання у 1944 р. старих підручників серед населення відбувалося на недостатньому рівні, оскільки основна маса літератури продавалася не через книготорговельні організації, а через приватний ринок, що зумовило їх продаж за спекулятивними цінами [29, с. 123].

Ускладнювала процес відновлення навчання в закладах освітянської сфери нестача в наявності необхідної кількості ручок, чорнильних, зошитів та олівців [22, с. 27]. Школам багатьох міст Української РСР, у тому числі Києва, не вистачало шкільного письмового приладдя, технічного обладнання. У таких умовах циркулі, лінійки і навіть меблі виготовлялися студентами та викладачами вузів, учнями та вчителями за участі відповідних організацій [22, с. 23; 33, с. 32; 13, с. 5]. Так, при Харківському хіміко-технологічному інституті були відновлені лабораторії органічної та неорганічної хімії, якісного аналізу та інші [20, с. 27].

Слов'янською фабрикою свого часу було випущено 200 тисяч олівців, 25 тисяч ручок, 200 літрів чорнила (1944 - 1945 навчальні роки) [33, с. 64]. Але підприємства могли лише частково задовольнити потребу у письмово-канцелярських засобах, оскільки у ході загального збільшення населення відбувалося збільшення учнівського контингенту, особливо в містах. У зв'язку з цим створювалися нові класи: у Молотівському районі Києва замість запланованих 88 класів початкової школи було відкрито 112 класів, а у Сталінському – додатково 22 класи [27, с. 1].

Прослідкувати складну ситуацію відносно постачання шкіл зошитами можна на прикладі Сталінської області, де на 230834 учні свого часу було отримано лише 230 тисяч зошитів [22, с. 26]. Через Книгокультторг студентам Сталінського інституту було відпущено по 2 зошити (1944 - 1945 навчальні роки) [33, с. 60].

За перше півріччя 1944 - 1945 рр. у Ворошиловградській області по лінії Книгокультторгу було одержано 600 тисяч зошитів. Ускладнювали проблему постачання зошитами українських навчальних закладів труднощі на виробництві. У наслідок того, що Фастівська фабрика не отримала в повному обсязі паперу і не виготовила запланованої кількості зошитів, школи Ворошиловградської області замість запланованих 400 000 зошитів отримали лише 70 000, що негативно вплинуло на проведення навчального процесу [29, с. 28].

Базами постачання зошита навчальних закладів були Москва, у IV кварталі 1944 р. – Ростов, Київ, Молотов [29]. Школи міст Дніпропетровської області постачалися краще, ніж сільських районів (1944 - 1945 навчальні роки) [31, с. 2].

У зв'язку з нестачею паперу, учні писали чорнилом та вугіллям на старих газетах. Це ускладнювало процес оволодіння каліграфією молодшими школярами [31]. Зошити для письма робили власноруч зі старих шпалер, зшитих зі скатертинових ниток [4, с. 34]. Періодичне видання «Радянська освіта» повідомила громадськість про те, що вчитель Запорізької області Ніколенко винайшов створені зі спеціального паперу і вкриті рідиною зошити багаторазового використання, надписи на яких при потребі витиралися [10].

У шкільних закладах не вистачало електроосвітлення. Така обставина змінювала тривалість занять. Наприклад, у 14 жіночій школі міста Херсона впродовж трьох місяців уроки були скорочені до 40 хвилин. Іншою важливою

причиною цього була нижча за допустимий рівень температура приміщення [32, с. 5].

Колективи українських шкіл докладали великих зусиль у підготовці приміщень для навчання у зимовий період. Зокрема, учнями 7 і 9 класів вищезгаданої установи у лісі було заготовлено 50 м³ дерева. Заготовлені школярами колоди були вивантажені з баржі й перенесені з берега на територію школи [32, с. 5].

Процес заготівлі палива відбувався не в повному обсязі. Зокрема, у Херсонській області працею громадськості, педагогічних колективів було завезено від запланованого лише 70% вугілля, 40% дров, 80% торфу, 75% соломи [16]. Слов'янському вчительському інституту було заготовлено лише 60 м³ дров [33, с. 61]. Станом на 29 червня 1944 р. необхідно було заготовляти паливо на території Київської, Чернігівської, Кіровоградської, Харківської, Запорізької, Дніпропетровської областей [15, с. 29, 35, 38, 41, 44, 49].

Допомогу в заготівлі паливного матеріалу українським школам надавали місцеві колгоспи. Прикладом цього можуть стати школи міста Полтави, неподалік яких колгоспні організації скирдували очерет, соломку, соняшничиння [18, с. 37].

У більшості своїй мали недостатнє опалення і київські школи, а тому учні були змушені у класних кімнатах не знімати теплої одягу [28, с.15 зв.]. Унаслідок складних матеріально-побутових умов учні не завжди мали змогу відвідувати заняття. У зв'язку з відсутністю теплої одягу та взуття значна частина учнів не ходила до школи [7].

У виступі завідуючого Полтавського обласного відділу народної освіти подавалася інформація про те, що основною причиною зменшення чисельності учнів у шкільних установах була відсутність одягу та взуття [29, 72].

Воєнною цензурою НКВС УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції населення Сталінської області було зафіксовано 31 повідомлення, які містили скарги населення з приводу відсутності у дітей необхідного одягу та взуття, що не давало змоги частині з них відвідувати школи. Наприклад, польова пошта 37462 зафіксувала листа, адресованого Батусову, що датовано 2. 09. 1944: «<...> Мое положение очень тяжелое, нужно троих отправлять в школу, а одеть и обувь не во что. Денег у меня нет. Пойдешь просить помощь, то говорят, что нас таких много, ходила на Мушкетово к пред. Завкома, так он ответил, что, где работаешь, там и должны помогать <...>» [14, с. 147 зв.].

У Донбасі, Харкові, Києві, Дніпропетровську робітники шефських організацій щомісяця виділяли сотні стипендій для учнів, що потребували матеріальної допомоги [29, 60]. У Дніпропетровській області діти фронтовиків отримували допомогу товарами промисловості. Для ремонту учнівського взуття та одягу були організовані спеціальні майстерні [31, 4].

Факти з історії України воєнного періоду є доказом того, що не весь учнівський контингент на той час був охоплений навчанням. У другому півріччі 1944 - 1945 рр. у Ворошиловградській області не навчалось 2561 учень. Деякі вчителі та кращі учні 8 - 9 класів проводили заняття вдома, що було позитивним моментом у процесі навчання дітей шкільного віку [29, 26; 6].

Сприяло підвищенню рівня освіченості населення відкриття при навчальних закладах музеїв. Зокрема, при Ніжинському педагогічному інституті був організований музей, присвячений пам'яті М. В. Гоголя, у якому були експоновані найрідкісніші видання творів відомого письменника, його рукописи. Використовуючи музейні матеріали, керівник інститутсько-літературного об'єднання Тищенко прочитав студентам цікаву лекцію про перебування М. В. Гоголя у Ніжинському ліцеї [9, с. 1]. Музеї створювалися за участю педагогів. Педагогічні колективи освітніх установ не окупованих міст перебували у складному матеріально-побутовому становищі. Документи одного з центральних архівів України зберігають історичні факти про те, що вчителі, які прибували зі Сходу до Волинської області, потребували допомоги у вирішенні проблем, а партійні, радянські органи влади не приділяли цьому належної уваги, що є свідченням недосконалої роботи влади в налагодженні побутових умов населенню. Учителі СШ № 8 не лише мали необхідність у житлі, але й у недостатній мірі були забезпечені товарами промисловості [21, с. 56]. Така ситуація була характерною не тільки для вчителів Волині, а тому у фонд допомоги вчителям було виділено товари широкого вжитку. Так, облспоживспілка Сталінської області відпустила промислових речей на суму 500 крб. на квартал кожному вчителю [30, с. 69 зв.]. На нараді завідуючих обласними відділами народної освіти східних областей УРСР наголошувалося на необхідності надання допомоги вчителям в одержанні останніми продовольчого краю на суму 500 крб. [29, с. 72].

У IV кварталі 1944 р. міські вчителі Сталінської області отримали понад 1500 талонів на одяг та взуття; на 900 тисяч крб. було відпущено промислових товарів педагогам Харківщини; у III кварталі 1944 р. 230 пар взуття одержали вчителі м. Запоріжжя. [30, с. 69 зв.] Рішенням РНК УРСР, учителям виділялося 20% талонів індошвику до кінця IV кварталу 1944 р., що не було виконано переважною більшістю обласних торговельних організацій. У Сумській області були зафіксовані випадки, коли промислові товари, призначені для продажу вчителям, розбазарювалися, і вони нічого не отримували. До причин недостатнього постачання педагогічних кадрів можна віднести неналежну увагу органів народної освіти і місцевих профспілкових організацій у даному напрямку [30, с.70].

Для покращення забезпечення одягом деяких київських викладачів ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка професор В. Г. Бондарчук звернувся з проханням до М. С. Хрущова про допомогу у придбанні костюмів, верхнього теплої одягу, взуття та іншого для професури та частини доцентів, що реєвакуювалися зі Сходу і втратили за роки війни своє майно. У зв'язку з цим університетові було незручно, що його професура у значній своїй кількості приходить в аудиторії у зношених костюмах та без черевиків [17, с. 130].

У навчальних закладах педагогами проводилися політінформації, на яких учнів ознайолювали з повідомленнями Радянського Інформбюро, зачитувалися окремі статті з газет та журналів [23, с. 22].

Крім того, учнівська молодь практикувала допомогу сім'ям фронтовиків, інвалідів Вітчизняної війни. У міській школі № 36 тимурівці допомогли матеріально учениці 6 класу, дочці фронтовика, яка захворіла на запалення легень. Але тимурівські команди мали змогу допомогти лише незначній частині тих, хто цього потребував [33, с.13].

У свою чергу школярі, усвідомлюючи важливість допомоги пораненим солдатам та офіцерам в умовах продо-

вження війни, шефствували над шпиталями, читали воїнам художню літературу, організовували покази художньої самодіяльності та робили багато інших гуманних справ, які відображали їхню вдячність захисникам Вітчизни [26, с. 5] (дати не встановлено). Учні житомирської школи передали воїнам з нагоди свята 1 травня 400 індивідуальних подарунків, 300 шт. посуду, 6 комплектів ігор, шашок, шахів, доміно [25, с.3]. Учні коломийських шкіл у свою чергу зібрали для поранених 1895 подарунків, посуд, білизну, написали фронтовикам 468 листів; для населення організували 8 вечорів художньої самодіяльності.

Школярі міста Одеси відвідували госпіталь при інституті академіка Філатова. Одеська школа № 105 зібрала для своєї підшефної палати № 6 бібліотечку, організувала читання періодики.

Отже, аналіз документальних даних дозволяє стверджувати, що у 1943 - 1945 рр. на визволеній від окупантів території УРСР прослідковується тенденція відродження системи освіти. Політика уряду сприяла відновленню роботи закладів освітянської сфери, які внаслідок обставин воєнного часу перебували у складних матеріально-побутових умовах, що утруднювало налагодження навчального процесу, але заходи компартійних органів не в достатній мірі були спрямовані на покращення побутового становища вчителів та учнівського складу. Велику роль у відновленні навчального процесу відіграла допомога викладачів, студентів, учителів, учнів та громадськості, яка була більшою у порівнянні з довоєнним періодом. Загалом на завершальному етапі війни прослідковується процес підвищення рівня освіченості населення українських міст.

Перспективою подальшого дослідження даної теми може стати вивчення нових документів українських та зарубіжних архівів.

Джерела та література

1. Архівний відділ Переяслав-Хмельницької міської ради Ф.1 Оп.1 Спр.33
2. Болебрух А. Г. Історія міста Дніпропетровська – Дніпропетровськ: «Грані», 2006.
3. Главак Т. В.(председатель редколлегии). История городов и сел. Украинской ССР Киев.: «Главная редакция украинской советской Энциклопедии», 1979. – 594 с.
4. Любченко Галина Іванівна. (4 лютого 1919 р. – дата народження)
5. Назаренко І. Д. УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – К.: «Політвидав України», 1968. – Т. 2.
6. Назаренко І. Д. УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – К.: Політвидав України, 1969. – Т. 3.
7. Назаренко І. Д. (председатель ред. коллегии) Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. том третий. – К.: «Издательство политической литературы Украины», 1975. – 460 с.
8. Пахолок Тетяна Юхимівна (16 вересня 1918 р. – дата народження.)
9. Радянська Волинь № 46. – 1944. – 21 червня
10. Радянська освіта № 18 (90). – 1944. – Вересень
11. Тронько П. Г. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 779 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 5.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 443.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 876.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.1196.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.1357.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 88.
18. ЦДАВОУ.– Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 95.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 27.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 75.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 78.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 85.
24. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 88.
25. ЦДАВОУ. – Ф. – 1 оп.73 Спр. 90
26. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 101.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 162.
28. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 167.
29. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 187.
30. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 191.
31. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 197.
32. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 213.
33. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 236.
34. Яковець Ганна Яківна (16 вересня 1918 р. – дата народження)